

بررسی اجمالی از روند رشد و توسعه شهر کرمانشاه

مقدمه

شهرنشینی در ایران - به تبع الگوی شهرنشینی جنوب - در چند دهه اخیر سیری صعودی را طی کرده است. به دنبال تحولات اقتصادی - اجتماعی (منطقه ای، ملی و بین المللی) قرن گذشته، الگویی از سلسله مراتب شهری تکوین یافت که پایتخت در رأس آن و مراکز استان ها با کارکردهای مختلف در رده های بعدی قرار گرفتند.

شهر کرمانشاه در غرب کشور به عنوان مرکز استان کرمانشاه و یک مرکز منطقه بسیار وسیع تر از مرزهای سیاسی استان، رشد چشمگیری را تجربه کرده است. نوشته حاضر در نظر دارد روند تکوینی شهر کرمانشاه را - بیش تر با تکیه بر عوامل محلی - به عنوان یکی از شهرهای باستانی

ایران که در این چند دهه از لحاظ ساختاری دچار دگرگونی شده است، مورد ارزیابی قرار دهد.

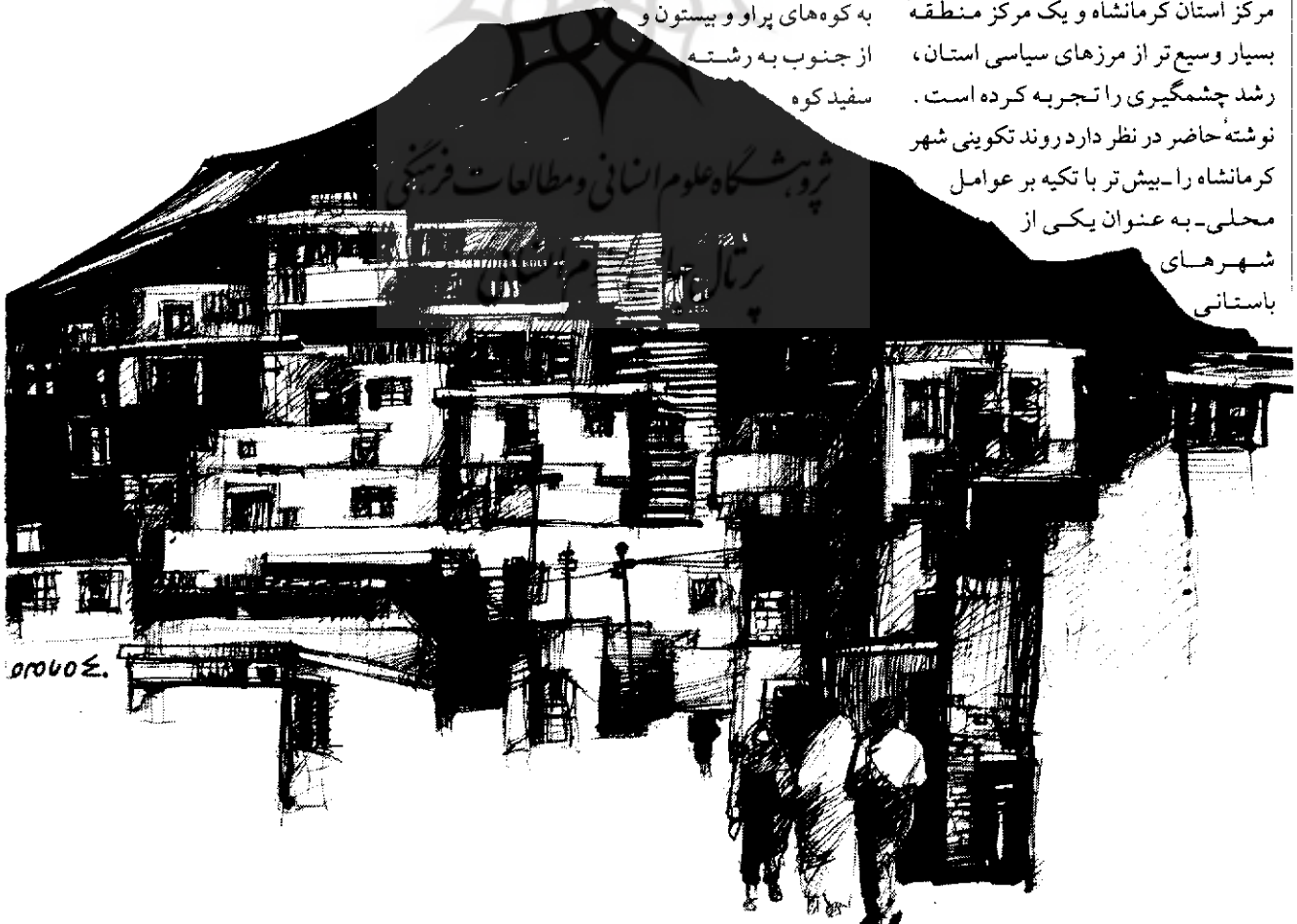
کلیات

شهر کرمانشاه در $47^{\circ} / 4'$ طول شرقی و $34^{\circ} / 18'$ عرض شمالی در یک دشت ناودیس به وسعت تقریبی ۱۱۰۰ کیلومتر مربع و ارتفاع متوسط ۱۳۵۰ متر از دریا قرار گرفته است. دشت در میان رشته کوه های موازی زاگرس قرار گرفته است که از شمال به کوه های پراو و بیستون و از جنوب به رشته

محدود می شود. متوسط درجه حرارت سالانه آن $13/9$ درجه سانتیگراد و متوسط بارش سالانه آن ۴۵۴ میلی متر است. نوع اقلیم شهر کرمانشاه بر اساس روش آمبرژه، نیمه خشک سرد و در روش دومارتن مدیترانه ای سرد می باشد.

آمار اولین سرشماری نفوس و مسکن جمعیت شهر کرمانشاه ۱۲۵۴۳۹ نفر بوده که در آخرین سرشماری به ۶۹۲۹۸۶ نفر رسیده و در طول این چهار دهه به بیش از ۵ برابر رسیده است. در دهه ۶۵-۱۳۵۵ با

سفید کوه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رئیس هیئت مدیره

ش ۱۳۷۵	ش ۱۳۶۵	ش ۱۳۵۵	ش ۱۳۴۵	ش ۱۳۳۵
۶۹۲۹۸۶	۵۶۰۵۱۴	۲۹۷۳۱۵	۱۸۷۹۳۰	۱۲۵۴۳۹

مأخذ: نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن

شهر پیش از سال ۱۳۰۰

به طوری که اشاره شد، شهر کرمانشاه پس از چند بار جابه‌جایی در سطح دشت کرمانشاه، سرانجام در مکانی که اکنون هسته قدیمی شهر قرار گرفته است، جای گرفت. قدیمی‌ترین نقشه‌ای که از شهر در دسترس است، به سال ۱۹۱۹ م (۱۲۹۸ هـ.ش) مربوط می‌شود که توسط نیروهای انگلیسی اعزامی به بین‌النهرین تهیه شده است^{۱۲} و می‌تواند مبنای خوبی برای تعیین حدود شهر قدیم و رشد شهر در دوره‌های بعدی باشد.

در این زمان، مساحت شهر حدود ۳/۵ مایل (حدود ۶/۵ کیلومتر) مربع بود که با چهارده برج بجا مانده از دوره‌های تاریخی محدود شده است. در این زمان، محدوده شهر به قرار زیر بوده است:

«از سمت شمال به گمرک و محله فیض‌آباد (میدان آزادی کنونی)، از سمت جنوب به تپه شیرین و تا مکان کنونی میدان جهاد سازندگی (پل اجلالیه)، از سمت شرق به ساختمان کنسول انگلیس (مکان کنونی شهرداری کرمانشاه) و دره آبشوران، و از سمت غرب به محلات وکیل آقا و صابونی محدود می‌شد.»

قسمت عمده شهر در سمت غربی دره آبشوران قرار داشت و در اطراف آبشوران و سمت جنوب شهر، باغ‌های متعددی بود. اکنون خیابان‌ها و کوچه‌ها به صورت پیچ در پیچ و بسیار تنگ با سلسله مراتبی به مرکز شهر، یعنی میدان توپخانه و بازار ختم شده‌اند. غالب کوچه‌های اصلی شهر در طرفین، بن‌بست‌های متعددی دارند. بازار به صورت اسکلت اصلی شهر

التقاسیم آن را به قباد پسر فیروز (۴۸۸ - ۵۳۱ م) نسبت داده است^{۱۳}؛ البته در منابعی از یک شهر باستانی به نام کامبادن یاد شده که در این دوران، در اطراف تاق بستان بوده است^{۱۴}. کرمانشاه در سال ۲۱ هجری توسط اعراب فتح شد و احتمالاً در این دوره، شهر پس از ویرانی به سمت جنوب و به کناره رود قره‌سو جابه‌جا شد^{۱۵}.

در قرون اولیه اسلامی، این شهر اعتبار و اهمیت داشت و ابن حوقل در قرن چهارم هجری آن را شهری آباد و خرم توصیف کرده است. «حمدالله مستوفی در قرن هشتم آن را دهی خوانده که محتمل است در حمله مغول دچار ویرانی شده باشد.»^{۱۶} در دوره صفویه و پس از آن، به سبب قرارگیری در سرحد غربی به طور مکرر مورد هجوم و چپاول قرار گرفت و تا دوره قاجاریه هم دچار افول و بی‌ثباتی بود.

در دوره حکومت محمدعلی میرزا (فرزند فتحعلیشاه قاجار) و فرزندش امامقلی میرزای عمادالدوله در برابر خطر ترکان تقویت شد و تا حدی در زیباسازی شهر و ساخت عمارت‌ها و بناهای شهری کوشش‌هایی به عمل آمد.

در مجموع، اگرچه زمان تأسیس شهر دقیقاً مشخص نیست، اما آثار تاریخی موجود، بر تاریخی طولانی و باشکوه دلالت می‌کند. محیط طبیعی مناسب، حاصلخیزی منطقه و موقعیت دشت کرمانشاه برای تمرکز مازاد محصول منطقه و موقعیت ارتباطی بر سر راه فلات ایران و سرزمین تاریخی میان رودان را می‌توان از علل عمده وجودی و تداوم تاریخی شهر دانست.

نرخ معادل ۶/۸ بیش‌ترین رشد را تجربه کرده و در دهه ۷۵-۱۳۶۵ نرخ رشد جمعیت آن به ۲/۱ تنزل کرده است. نرخ رشد دهه ۶۵-۱۳۵۵ غالباً به مهاجرت‌های روستایی و مهاجرت‌های جنگی مربوط می‌شود.

سابقه تاریخی^۱

اگرچه نشانه‌هایی از شکل‌گیری نخستین جوامع کشاورز و یکجانشین در منطقه زاگرس و بویژه اطراف کرمانشاه به دست آمده است^۱ و زیستگاه‌هایی مانند تپه آسیاب و گنج دره در اطراف کرمانشاه به ۹ هزار سال پیش مربوط می‌شوند^۲، اما پیشینه سکونت در محل کنونی شهر کرمانشاه بدرستی مشخص نیست.

برخی از محققان از شهری به نام ایلپپی نام برده‌اند که قبل از تشکیل حکومت ماد در این ناحیه و شاید بر مکان شهر کرمانشاه بوده است^۳. اگرچه سنگ نوشته‌های بیستون (۵۰۶ ق م) اهمیت و اعتبار ناحیه را در دوره هخامنشیان تأیید می‌کند، اما غالب صاحب‌نظران و تاریخ‌نگاران گذشته، بنای شهر را به شاهان ساسانی نسبت داده‌اند. آثار با شکوه تاق بستان شکی باقی نگذاشته که شهر در دوره ساسانیان جلال و شکوه خاصی داشته است. حمدالله مستوفی تأسیس شهر را به بهرام چهارم (۳۹۹-۳۸۸ م) نسبت داده است^۴ و برخی از صاحب‌نظران به علت نبود بنا یا سنگ نوشته‌ای از بهرام چهارم، این امر را بعید می‌دانند^۵. مقدسی در احسن

وجود داشته است. ۱۳ مرکز شهر در اطراف مسجد جامع و میدان توپخانه - که به نام سبزه میدان نیز مشهور بود - قرار داشت. گرداگرد میدان مکان‌هایی مانند مسجد جامع، مقر والی حکومتی، پستخانه، نقاره‌خانه، گمرک، قهوه‌خانه‌ها و حجره‌های متعدد قرار داشت و در وسط میدان، درختان چنار و چند حوض بزرگ بود. ۱۴ اصلی‌ترین خیابان شهر، از میدان (به سمت شمال) منشعب می‌شد که خیابانی تنگ بود؛ تا جایی که گاری و کالسکه با زحمت از آن عبور می‌کردند. ۱۵. در حوالی بازار توپخانه (در طویل) در سمت جنوب غرب میدان اصلی یک مرکزیت فرعی نیز شکل گرفته که محل اسکان زوار بود و حمام‌ها، مساجد، کاروانسراها و خرده‌فروشی‌ها در آنجا متمرکز بودند.

به طور خلاصه در این زمان:

۱. بازار که نقش خود را عمدتاً از مسیر کاروان‌های زیارتی و تجاری یافته بود، تأثیر عمیقی بر چگونگی و روند رشد شهر داشت.

۲. در اطراف شهر (غرب، شمال غرب و شرق) وجود قبرستان‌ها عامل محدود کننده رشد شهر بودند.

۳. سمت جنوبی شهر به علت وجود آب مناسب، نهر آبشوران و باغ‌های زیبای اطراف آن، از وضعیت اکولوژیکی مناسبی برای اسکان برخوردار بودند و در واقع قسمت مرفه‌نشین شهر به شمار می‌آمدند.

کرمانشاه قسمتی از مسیر کاروانی بغداد - تهران بوده که تجلی کالبدی پیدا کرده است. کاروان‌ها، یا حامل تجار و یا زواری بوده‌اند که عازم شهرهای مقدس عراق و عربستان می‌شدند. به همین علت در سرتاسر بازار بویژه انتهای آن به سمت غرب (عراق)، اماکن اقامتی و رفاهی (حمام، مسجد، سرا، کاروانسرا) زیادی

از منتهی الیه شرق شهر به منتهی الیه غرب شهر قدیم کشیده شده و نحوه شکل‌گیری کوچه‌ها، محلات و مؤسسات عمده شهری به نحو چشم‌گیری تحت تأثیر آن بوده است.

عنصر بازار و مرکزیت میدان همچون دیگر شهرهای اسلامی در چشم‌انداز شهر کاملاً مشخص بوده است. در حقیقت بازار

زمینه‌های تثبیت و توسعه شهرنشینی در آن قوت گرفت.

سیاست اسکان اجباری عشایر، اصلاح و توسعه شبکه راه‌ها، وضع قوانین جدید از جمله قانون وظیفه اجباری و در پی آن، آشنایی اقشار جوان روستایی با زندگی شهری، گسترش مراکز دولتی و شکل‌گیری صنایع و چندین عامل دیگر در این زمینه مؤثر بودند؛ اما رشد خزننده‌ای که آغاز شده بود با شروع جنگ جهانی و بحران سال ۱۳۲۰ دچار رکود شد.

در این دوره، اولین خیابان‌کشی به سبک و مدل غربی در شهر کرمانشاه تجربه شد. این نحوه برنامه‌ریزی شهری که در پیش‌تر شهرهای ایران به صورت الگوی تکراری به کار می‌رفت، شامل چند خیابان موازی همراه با میدان‌هایی بود که خیابان‌های موازی با چند خیابان فرعی به هم وصل می‌شوند. ایجاد این شبکه ارتباطی در سطح شهر کرمانشاه از سال ۱۳۱۴ با ایجاد خیابان سپه (مدرس کنونی) شروع شد. این خیابان که شمال و جنوب را به هم وصل می‌کرد، بدون ارزیابی مسائل فرهنگی و انسانی بر بافت قدیم شهر تحمیل شد. در این میان، تعدادی از عناصر و مؤسسات شهری، از جمله میدان اصلی شهر و قسمتی از بازار مرکزی را از بین برد.

در همین زمان تأسیس پالایشگاه نفت (که ابتدا شرکت نفت ایران و انگلیس بود) بر کناره قره‌سو در سمت شمالی شهر در خور توجه بود. این شرکت که ابتدا از چند

مخزن و یک پالایشگاه ابتدایی تشکیل شده بود، در سال ۱۳۱۵ تأسیس شد که توسط چاه‌های نفت شهر (نفت‌شاه) تغذیه و فرآورده‌های آن در غرب و شمال‌غرب کشور توزیع می‌شد. در مجموع، در این دوره، شهر از سمت جنوب بیش‌تر رشد کرد و تا حوالی میدان کاشانی رسید. رشد اندک حاشیه شمالی بیش‌تر به صورت ایجاد گاراژها و انبارها بود که به علت واقع شدن بر راه ورودی از سمت تهران و ماشین‌بازیه شدن حمل و نقل به سوی تخصصی شدن کارکرد خدماتی پیش می‌رفت؛ اما به هر حال، در دو سوی غرب و شرق شهر، توسعه و رشد شهر چندان در خور توجه نبود.

به طور خلاصه در این دو دهه:

۱. تحول عمده و چشمگیر در زمینه ساختار شهر و فروریزی بافت سنتی شهر و شکل‌گیری اسکلت ارتباطی شهر بود.
۲. بیش‌ترین توسعه شهر به واسطه شرایط اکولوژیکی مناسب در سمت جنوب شهر صورت گرفت.
۳. انتهای شمالی شهر با افزایش گاراژها، انبارها، مسافرخانه و... کارکرد خدماتی پیدا کرد.

تحولات شهر از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۵

در این دوره پانزده ساله به علت وجود بحران‌های سیاسی و اقتصادی و ناامنی‌های اجتماعی، شهرگرایی چندان رونق نداشت. شورش‌های عشایر، قطع راه اصلی کرمانشاه به سنندج، کمبود مواد غذایی و وجود نیروهای خارجی که به

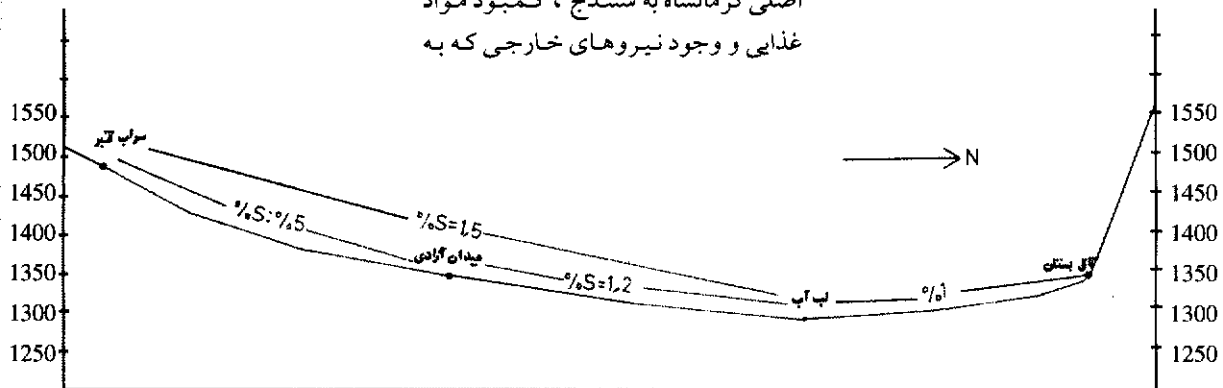
کمبود مواد غذایی دامن می‌زدند؛ از جمله عوامل این رکود بودند. پس از آن‌هم بحران ملی شدن نفت و کودتای ننگین مرداد ۳۲ به این رکود دامن زد.

در این دوره، رشد و گسترش سمت جنوبی شهر همچنان آرام ادامه پیدا کرد که در مقایسه با دیگر قسمت‌های شهر چشمگیرتر بود. از این سمت، شهر تا حدود خیابان‌های کنونی سعدی و خیام (سنگ معدن) گسترش یافت. در سمت شرقی، در حاشیه آبشوران ساخت و سازهای اندکی تجربه شد و دیگر قسمت‌های شهر رشد محسوسی نداشت.

در این دوره، ساخت خیابان‌های شهر ادامه پیدا کرد و یکی دیگر از خیابان‌های اصلی شهر به نام (پهلوی) جلیلی، شریعتی و چند میدان کوچک آن ساخته شد. حد فاصل خیابان سپه و پهلوی در محل میدان وزیری، خیابان رشید یاسمی احداث شد.

به طور خلاصه در این دوره:

۱. رشد شهر از سمت جنوب با کاربری باغ‌های زیبا همچنان ادامه پیدا کرد.
۲. سمت شمال شهر به واسطه کارکرد خدماتی و ارتباطی خود چندان جاذبه‌ای برای مسکونی شدن نداشت.
۳. در این دوره، رشد جمعیت شهر بر ساخت و ساز و توسعه فضایی شهر پیشی گرفت و جمعیت متراکم شد. الگوی زندگی اجاره‌نشینی به شیوه

نک اتاقی نیز رواج یافت .

جنوب به شمال شهر نمودار شد .

۲ . ساخت و سازهای دولتی در تعیین مسیر و میزان رشد تعیین کننده بود .

۳ . چهارچوب ارتباطی شهر با احداث خیابان جوانشیر به صورت کنونی آن کامل شد .

تحولات دهه ۱۳۴۵-۱۳۵۵

در این دهه، نتایج تحولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی که از دهه پیش آغاز شده بود، بیش تر نمایان شد. رشد مهاجرت‌ها به سمت شهرهای بزرگ در نتیجه تمرکز خدمات، صنایع و ادارات در این شهرها بسیار چشمگیر بود و زمینه رشد و توسعه شهرها و شهری همچون کرمانشاه که مرکز اداری و سیاسی بود، تشدید شد.

همان‌طور که پیش از این ذکر شد، شهر از سمت جنوب با محدودیت توپوگرافی برخورد کرده بود که رشد جنوب به طرفین متمایل شد. در این قسمت به علت تقاضای بالا و کمبود زمین، قیمت زمین سیر صعودی طی کرد. در دو سمت شرق و غرب شهر، محلاتی شکل گرفتند که بیش تر مسکن اقشار و مهاجران کم درآمد بودند. محله‌های دولت‌آباد، چمن و زورآباد در غرب و جعفرآباد در شرق از آن جمله بودند.

اما توسعه و تحول عمده شهر در این دوره، در سمت شمال و در زمین‌های کم شیب و مساعد شمالی بود که با سرعت سرسام‌آوری توسط ساخت و سازهای مجاز و غیرمجاز بلعیده شد. رشد شهرک ۲۲ بهمن چنان بود که به بدنه اصلی شهر پیوند خورد و در غرب آن، شهرکی جدید به نام الهیه بنیاد گذاشته شد. ساخت و سازهای دولتی در دو سوی بلور ورودی شهر (شهید بهشتی) همچنان ادامه یافت و چند کیلومتر دورتر در منتهی‌الیه شمالی و نزدیک کوه‌های قسمت شمال شهرکی جدید به نام آبادانی مسکن شکل گرفت که یک هسته جدید برای تشکیل یک منطقه مسکونی

وسیع شد. فضاهای خالی مناطقی که قبلاً ساخته شده بود، بتدریج ساخته شدند و اطراف روستاهای متعدد دشت شمالی شهر ساخت و سازهای غیرمجاز فزونی گرفت. همزمان، بورس بازی در زمین‌های این منطقه و خرید زمین‌های کشاورزی نیز رایج شد. همچنین تعداد زیادی از روستاهای این قسمت در شهر ادغام شدند؛ از آن جمله می‌توان در چاله‌چاله، چقا میرزا، چقاگلدن و چقا کبود نام برد.

در مجموع در این دوره:

۱. عامل توپوگرافی، سیاست‌ها و اقدامات دولت در بخش مسکن، تمرکز مؤسسات صنعتی و زمینه‌های حمل و نقل و ارتباطات و همچنین ارزانی زمین‌های دور دست شمالی (که غالباً بدون مجوز ساخته می‌شدند)، رشد اصلی شهر را در شمال شهر متمرکز کرد.

۲. کاهش تراکم جمعیت در داخل شهر آغاز شد و جمعیت اضافی به سوی حومه تخلیه شد.

۳. با افزایش قشر کارمند، شهرک‌های کارمندی در اطراف شهر شکل گرفتند که پدیده حومه‌نشینی را رایج ساخت.

۴. پدیده حاشیه‌نشینی و محلات فقیرنشین با مسکن ناهنجار به عنوان جزئی از فضای شهری نمایان شد.

تحولات در دهه ۱۳۵۵-۱۳۶۵

در این دهه، ادامه روند مهاجرت‌ها و تشدید مهاجرت با شروع جنگ تحمیلی و سیاست‌های اتخاذ شده در بخش مسکن، رشد شهر را سرعت بخشید.

در این دوره، شهرک ۲۲ بهمن و اطراف آن همچنان رشد کردند و مناطق فرهنگی فاز ۱ و گلستان نیز ساخته شدند. الهیه و دولت‌آباد توسعه یافتند. سمت جنوب شهر به دلایل ذکر شده قبلی، تحول چشمگیری نداشت. اما باز هم در شمال شهر و در اطراف بلوار تاق‌بستان و تاحاشیه جاده کرمانشاه - تهران و کرمانشاه - سنندج

تحولات شهر از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵

این دوره با تحولات عمده سیاسی، اقتصادی و اجتماعی همراه بود. این تحولات عمدتاً در سطح بین‌المللی و ملی بود و کرمانشاه نیز همچون دیگر شهرهای ایران از آن‌ها متأثر نشد. کاهش بحران‌های سیاسی (پای‌گیری استبداد)، افزایش درآمد فنی و اصلاحات ارضی از جمله عواملی بودند که زمینه شروع یک دوره جدید و نظیر شهرنشینی را ایجاد کردند. در این دوره، فضاهای خالی قسمت جنوبی شهر بتدریج ساخته شد و شهر تا حدود میدان ردوسی و اطراف آن گسترش یافت و اندک اندک با محدودیت توپوگرافی روبه‌رو شد. در دو قسمت شرق و غرب اگرچه شد کم‌تر از سمت‌های دیگر بود، اما چند برستانی که محدودکننده رشد شهر بودند، در میان محلات مسکونی قرار گرفتند و اندک اندک هضم شدند.

تحول قابل توجه این دوره، تجربه اولین ساخت و سازهای منفک از بدنه اصلی شهر به صورت برنامه‌ریزی شده بود که مرآغازی بر تغییر مسیر رشد شهر از سمت جنوب شهر به جانب شمال بود.

این ساخت و سازها با توسعه پالایشگاه نفت و ساخت منازل سازمانی برای پرسنل آن بود که زمینه ایجاد شهرک ۲۲ بهمن (۶ بهمن) را ایجاد کرد. علاوه بر آن، ساخت تند مؤسسه دولتی و نظامی و شروع احداث رزشگاه کرمانشاه، رشد شهر در مسیر شمال را به صورت جدی تری نمودار ساخت. از موارد قابل ذکر دیگر، احداث خیابان جوانشیر به موازات دو خیابان مدرس و جلیلی بود که اسکلت ارتباطی شهر را کامل کرد. این خیابان قسمت‌های یگر از بازار و محلات قدیمی شهر را از

به طور خلاصه در این دهه:

۱. اولین نشانه‌های تغییر مسیر رشد از

تشدید شد.

به طور خلاصه در این دوره:

۱. ساخت و سازها عمدتاً در سمت شمال متمرکز شد و اولویت‌هایی هم در دو سمت شرق و غرب شهر در نظر گرفته شد.
۲. زمین‌های مساعد کشاورزی در اطراف شهر بدون وقفه توسط شهر بلعیده شد.
۳. آماده‌سازی زمین و واگذاری آن به صورت غیرعقلانی و بدون وقفه ادامه یافت.

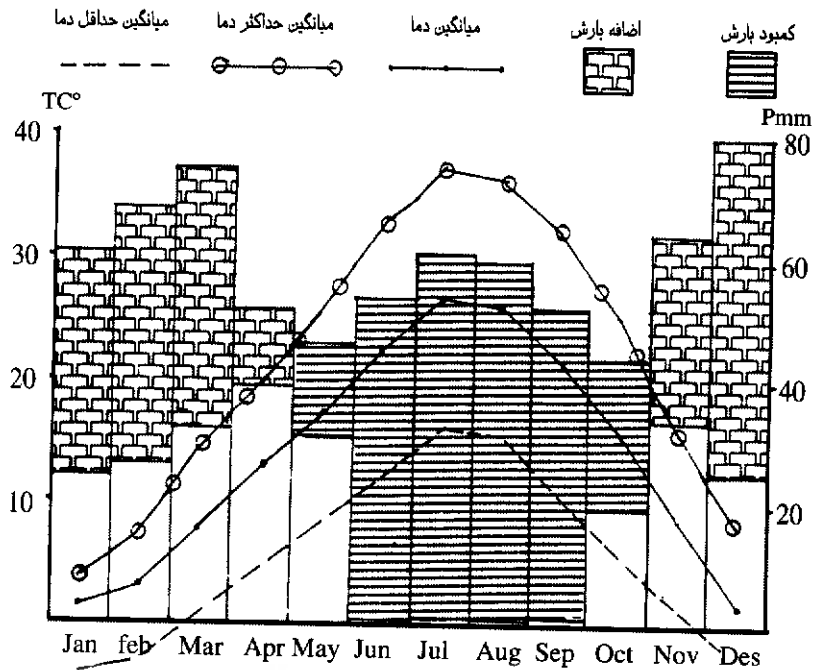
تحولات دهه ۱۳۶۵-۱۳۷۵

اگرچه پایان جنگ می‌توانست دلیل خوبی برای بازگشت مهاجران و کاهش جمعیت شهر باشد، اما در مجموع چنین نشد و همچنان رشد جمعیت شهر کرمانشاه ادامه پیدا کرد. افزوده شدن به جمعیت متقاضی مسکن و واگذاری زمین توسعه شهر را سریع‌تر کرد. در این دوره

رشد شمالی شهر تا جایی ادامه پیدا کرد که با محدودیت توپوگرافی (کوه‌ها و تاق بستان) روبه‌رو شد و کاملاً به طرف هدایت شد (به سمت شمال بزرگراه تهران - کرمانشاه - سنندج). علاوه بر گسترش بیش‌تر شهرک‌های موجود در این قسمت، شهرک‌های جدیدی همچون پرواز، دانش، تعاون (وحدت) حکمت‌آباد و معلم ساخته شدند

بسرعت گسترش یافتند. در طرف غربی شهر نیز شهرک‌های جدید گل‌ها بهداری و دادگستری شکل گرفتند

چند شهرک دیگر آماده‌سازی شدند. در سمت شرق شهرک‌هایی چون بعثت شهید اشرفی اصفهانی شکل گرفتند. در سمت جنوب غربی نیز چند

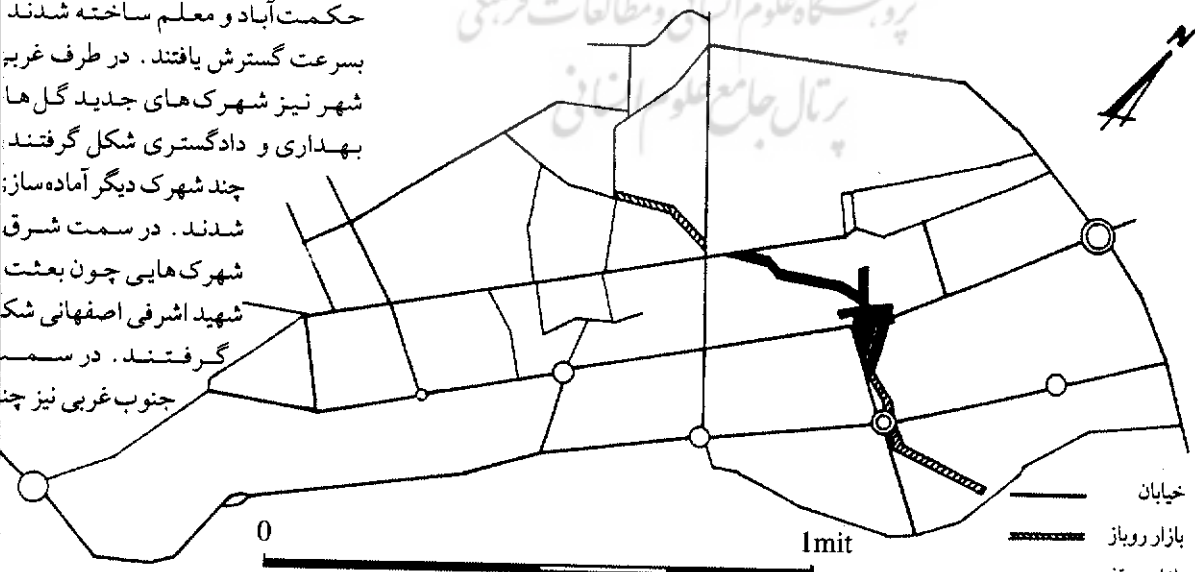

کلیموگرام ایستگاه کرمانشاه ۱۹۷۱ - ۱۹۸۶

در این دوره نیز روستاهای متعددی مانند تاق بستان، مراد حاصل، سرخه لیژه، حکمت‌آباد، باغی نی، باغ ابریشم، چشمه روزان، سراب سعید و قلعه کهنه در شهر ادغام شدند.

در این دهه واگذاری زمین - معمولاً با متراژ بالای ۲۰۰ و حتی ۲۵۰ متر - سرعت گرفت و کاربری اراضی زراعی شمالی

شهرسازی بسرعت ادامه یافت. علاوه بر وسیع‌تر شدن آبادانی مسکن، شهرک‌های جدیدی مانند کارمندان، فرهنگیان ۲، باهنر، باغ ابریشم (سرخه لیژه) تأسیس شدند. در حاشیه شرقی شهر، شهرک‌های کیهانشهر، سجادیه، آریاشهر تأسیس شدند و به این ترتیب، رشد به سمت جنوب شرقی هدایت شد.

خیابان بندی شهر کرمانشاه و موقعیت بازار پس از سال ۱۳۱۴، (ماخذ، کلارک)

هسته مجزا در غالب شهرک های پرسنل نظامی شکل گرفت .

ساخت و سازهای این دهه چنان بود که بتدریج سطح دشت را رو به اشباع^{۱۲} برد . در دو سمت شمال و جنوب شهر عامل توپوگرافی محدودکننده بود و در دو سمت شرق و غرب شهرک های صنعتی، فرودگاه، هواپرواز و پادگان ها، ترمینال و دیگر مؤسسات، توسعه را محدود کرده اند . این محدودیت برای مدتی بحث مکانیابی شهرهای جدید را (با فاصله زیاد از شهر کرمانشاه) مطرح کرد؛ اما ظاهراً بدون نتیجه و ناتمام ماند .

اگرچه واگذاری غیرمنطقی زمین تا حریم سیلابی رود قره سو هم کشیده شد، اما روند واگذاری در اواخر این دهه به حداقل رسید . محدودیت واگذاری زمین باعث روی آوردن به فضاهای خالی مناطق ساخته شده و گسترش یک نوع دوباره سازی در جهت عمودی در مناطق ساخته شده قبلی شد . در این رابطه، اغلب خانواده ها با توجه به وجود تقاضای مسکن، طبقه دوم و سوم منازل خود را ساختند؛ به طوری که این نوع ساخت و ساز چهره مشخصی را در محله هایی که دهه های قبل ساخته شده بودند، به نمایش گذاشته است؛ طبقه اول با چهره و فرمی جدا از طبقات فوقانی جدید که غالباً بدون نما و آجری می باشند .

خلاصه این که در این دوره :

۱. گستره دشت رو به اشباع گذاشت .
۲. در دو سمت شمال و جنوب رشد کاملاً محدود شد .
۳. رشد و توسعه بی رویه و بدون ضابطه، سؤالات متعددی را در مقابل شهر و شهروندان مطرح کرد؛ از جمله: «رشد و گسترش شهر تا به کجا؟ به کدام قیمت؟»

نتیجه گیری

شهر کرمانشاه در تاریخ طولانی خود تحولات مختلفی را تجربه کرده است . اما

آنچه در چند دهه گذشته طی کرده، بی سابقه است . کرمانشاه در دوران تاریخی خود بارها به بلوغ رسید، ویران شد، از نو ساخته شد و حیات خود را از نو آغاز کرد . اما امروز چون جسمی پیر و سنگین بر بستر خود افتاده و توان حرکت از او گرفته شده است . میزان رشد تاریخی آن همواره آرام و اندک بوده و غالباً تحت تأثیر عوامل محیطی و محلی قرار داشته است؛ اما رشد معاصر آن عمدتاً از عوامل فرامنطقه ای و فرامحلی (ملی و بین المللی) متأثر شده است . سمت و سوی رشد نیز متأثر از عوامل طبیعی (ناهمواری و آب)، سیاست های شهری، مسائل اقتصادی و... بوده است .

همان طور که ذکر شد، شهر اکنون جهت رشد از اطراف با محدودیت روبه رو شده و فضاهای خالی در حال پر شدن است (اگرچه زمین های کمی که در جهات مختلف باقی مانده، در حال واگذاری است) . با این وجود چنان به نظر می رسد که این روند چاره ساز نخواهد بود . این حقیقتی است که روش های غیرمنطقی و غیرعقلانی چند دهه گذشته در واگذاری زمین و عدم توجه به سیاست هایی همچون کوچک سازی و اتبوه سازی و تقویت شهرهای میانی و... ما را با بحران مواجه خواهد کرد . این اشتباهات، نابخشودنی و غیرقابل جبران است . اگر آثار زیانبار این روند بر پهنه دشت کرمانشاه بدقت کارشناسی شود، آن گاه دامنه این بحران نمایان خواهد شد . از بین رفتن صدها هکتار از زمین های مرغوب کشاورزی، آلودگی شدید محیط بویژه آب های زیرزمینی و رود قره سو، دفع نامناسب زیاله و... را می توان جزئی از این بحران برشمرد . از سوی دیگر، چند برابر شدن محدوده خدمات و مشکل خدمات رسانی و حتی مسأله تأمین امنیت می تواند در آینده مشکل ساز باشد .

زیر نویس ها

۱. درباره وجه تسمیه شهر کرمانشاه بیش تر به این

مطلب اشاره شده که چون بهرام، کرمانشاه را بنا گذاشت و پیش از آن شاه کرمان بود، شهر جدید به نام وی، کرمانشاه خوانده شد . اما برخی معتقدند که کرمانشاه از کلمه کرینشان است که در اوستا آمده است .

۲. مجیدزاده، یوسف، آغاز شهرنشینی در ایران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸، ص ۸۷ و ۸۸
۳. ایوانف، م س و دیگران، تاریخ ایران، بخش اول ایران باستان، ترجمه سیروس ایزد و حسن تحویلی، دنیا، ۱۳۵۹، ص ۲۴
۴. سلطانی، محمدعلی، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، ناشر مؤلف، ۱۳۷۴، ص ۳۱
۵. مستوفی - حمدالله ایی بکر بن محمد، نزهه القلوب، به کوشش محمود دبیر سیاقی، کتابخانه طهوری ۱۳۳۶ - ص ۱۲۸ و ۱۲۹
۶. کزازی، میرجلال الدین، کرمانشاه و بهرام چهارم، مجله آدینه، شماره ۱۴ و ۱۵، تهران ۱۳۷۲ - ص ۱۰۲
۷. مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم: ترجمه علی نقی منزوی، بخش ۲ - شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱، ص ۳۷۵
۸. وزارت فرهنگ و هنر، کرمانشاهان باستان، از آغاز تا سده سیزده، وزارت فرهنگ و هنر، بی تا - ص ۱۰ و ۱۱
9. CLARKE. J.I.B.D. CLARKE. Kermanshah. An Iranian Provincial city. univ. of DURHAM. DEPT of geography Durham. 1969. P16
۱۰. ابن حوقل، محمد بن حوقل، صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، دنیا، ۱۳۴۵ - ص ۱۰۳
۱۱. مستوفی، حمدالله، همان، ص ۱۲۸ و ۱۲۹
12. CLARKE P20
۱۳. ایران دوست، کیورث، بازار کرمانشاه در گذشته و حال، مجله آدینه شماره ۲۴ و ۲۵، ۱۳۷۵ - ص ۹۷
۱۴. گروته، هوگو، سفرنامه گروته، ترجمه مجید جلیلود، نشر مرکز، ۱۳۶۵ - ص ۹۵
۱۵. گروته، هوگو، همان، ص ۹۴
۱۶. تحولات بر مبنای مقایسه عکس های هوایی، نقشه های مختلف زمانی شهر و برداشت های میدانی بررسی، و رشد تاریخی شهر نیز از منبع «CLARKE» استخراج شده است .
۱۷. طبق آخرین گزارش شهرداری کرمانشاه، وسعت شهر حدود ۸۰ کیلومتر مربع است .